

Beszámoló Csomó Orsolyának

a D 48601 sz. OTKA posztdoktori ösztöndíj támogatásával végzett munkájáról

I. PROCESSZIÓS TÉTELEK ZENEI ELEMZÉSEI

A processziós tételek zenei elemzése még fehér foltnak bizonyultak a gregorián ének kutatása terén. Legelső nehézségi pontba akkor ütközünk, amikor megpróbáljuk körülhatárolni, hogy melyek zenei szempontból az ún. eredeti processziós antifónák. Vannak olyan tételek, amelyek a legkorábbi forrásoktól kezdve a processziók részei (pl. Pueri Hebraeorum), de ugyanúgy részei az adott napi zsolozsmának is bizonyos területeken. Ezzel szemben nagy számmal ismerünk olyan tételket, amelyek a zsolozsma keretei között születtek, de viszonylag korai források már processziókhoz is alkalmazzák azokat. (A XIII. századtól kezdve szinte ezek töltik ki a processzionálék nagy részét.) Vannak olyan tételek is, amelyek kifejezetten processziós antifónák, de felépítésüket tekintve nem különböznek a zsolozsma-antifónáktól. Mégis, megfelelő mennyiségű forrás áttanulmányozása alapján kitűnik egy közel száz olyan tétel, amely a legjelentősebb processziós ünnepeket kíséri, és amelyek zenei anyaga nem sorolható az antifónák semmilyen más csoportjába. Mintegy kétszáz forrás vizsgálata után kiválasztottunk néhány jelentős antifónát, mely mind zenei felépítés, mind liturgikus elhelyezkedése alapján érdemesnek bizonyult a zenei elemzésre.

Vizsgálatunk egyrészt a tétel felépítésére irányult, másrészt pedig – több forrás lejegyzése alapján – a zenei variálódásra a különböző forrásokban.

A processziós antifónák nem hasonlíthatók a gregorián reperotár egyetlen más melizmatikus műfajához, dallamaik nehezen sorolhatók csoportokba, mégis néhány általános jellemző elmondható a tételek zenei anyagáról.

1. A melizmatika kezelése: jellemző a majdnem minden szótagon néhány hangos, skálázós dallamú melizma alkalmazása, melyek bizonyos értelemben a mozgó recitáció továbbfejlesztésének tekinthetők.
2. Jellemzőek az ismétlődő melizmák, de nem a rezponzóriumokéhoz hasonló szabályos helyeken.
3. A verzusok kezelése nem recitáló jellegű, díszítettségük a főrészhöz hasonlít. Ilyen értelemben a graduále-verzusok vagy a korai forrásokban megtalálható offertórium-verzusok rokonai.

4. A repertoár egy részére jellemző a szűkebb, alig a szextet elérő hangterjedelem, ami azért is különlegessé teszi a tételeket, mert ugyanakkor terjedelemben hosszú tételekről van szó.
5. A variálódás több tekintetben megy végbe a különböző források lejegyzéseinél.
- a) Legalapvetőbb különbséget a dialektus hozza magával: a pentaton és diaton területek lejegyzései természetesen – minden más tétellel egyezően – a processziós antifónákat is pentaton vagy diaton dialektusban kezelik.
- b) A több részből álló antifónák más-más forrásokban különböző összetételűekké válnak. (Pl. Venite exsultemus)
- c) Jellegzetes a zárlati melizmák különbözősége azokban a tételekben, melyekben jól elhatárolható ilyet találunk (pl. Ecce carissimi).
- d) Attól függően, hogy az egyházi év mely részén jegyzik az adott tételt, található hozzá alleluja-toldalékot vagy sem.
- e) A tétel pillér-hangjai között inkább kitöltő vagy inkább ugrásokat kedvelő tendenciákat, láthatunk, de ezek nem feltétlenül esnek egybe a pentaton-diaton dialektus különbségeivel.

II. HÁROM ANTIFÓNA LITURGIKUS ELŐFORDULÁSAI

A zenei elemzésre kiválasztott processziós antifónák több forrásban való vizsgálata egy új kutatási irányt mutatott. Néhány antifóna (*Ecce carissimi*, *Oremus dilectissimi*, *Omnipotens Deus supplices*, *Cum venerimus ante conspectum*) a különböző forrásokban más-más liturgikus ünnephez kapcsolódik. Ez a tény indított el a fenti négy antifóna liturgikus vizsgálata felé a különböző forrásokban. A vizsgálat mintegy 250 forrásra terjedt ki Európa minden jelentősebb forrásköréből. Tanulmányoztam többek között aquitán, cluny bencés, Sarum-, dél-európai és közép-európai, szekuláris és monasztikus forrásokat, melyeknek eredményeit egy adatbázisként is használható táblázatba foglaltam. Felmerült a kérdés, hogy – annak ellenére, hogy a processzionálék általában kevésbé jellemzőek egy bizonyos hely liturgiájának meghatározásában, mint a graduálék, antifonálék –, fenti tételek használatában mutatnak-e közösséget az egyes jellemző forráscsoportok. Az általam vizsgált körülbelül 150 forrás – amely tartalmazza ezen antifónák valamelyikét, változatos képet adott erről a kérdéstről, melynek eredményeit "Liturgical Placements of Three Processional Antiphons" címmel mutattam be Dobogókőn, a Nemzetközi Zenetudományi Társaság Cantus Planus munkacsoportjának XV. szimpóziumán. Ez a kutatás ugyan némileg kitekintés OTKA posztdoktori témából, mégis, az ennek köszönhetően megismert mintegy 250 forrás tágabb látókörbe helyezte konkrét kutatási projektet.

Ehhez kapcsolódóan megjelenés alatt áll következő tanulmányom:

„Liturgical Placements of three Processional Antiphons” in: Proceedings of the 15th Meeting of the Cantus Planus Study Group of the International Musicological Society

III. A BIBLIOTHÈQUE MAZARINE 541-ES SZÁMÚ KÉZIRATA, CHÂLONS-EN-CHAMPAGNE XVI. SZÁZADI PROCESSIONÁLÉJA

Az OTKA Posztdoktori Ösztöndíj által finanszírozott kutatásom egyik pillére a párizsi Bibliothèque Mazarine 541-es számú kéziratának kiadása. A kódex Châlons-en-Champagne székesegyházának XVI. századi processzionáléja (1544), és kutatástörténeti jelentősége, hogy a zenetudomány még semmilyen formában nem publikálta. A kiadás kapcsán alkalmam nyílt helyszíni kutatásokat végezni, melyek alapján sikerült a székesegyház és a város más templomainak több processzionáléjával összevetve tanulmányozni ezt a kódexet. A kiadvány már nyomdában van, angol nyelvű megjelenése május végére várható.

A forráshoz kapcsolódó tanulmányok:

1. „The manuscript 541 of the Bibliothèque Mazarine” *Journal of Plainsong and Medieval Music* – előkészületben
2. “Egy franciaországi püspöki székhely templomainak közös processziói a XV–XVIII. században” *Zenetudományi Dolgozatok* (2009), 159-189.

A kiadás átírásban, kísérő tanulmányokkal ellátva készült el, az alábbiakban közlöm a teljes tartalomjegyzéket, néhány mondatban kifejtve.

1. A kódex története, kodikológiai leírása

Kutatástörténeti leírás, könyvészeti bemutatás

2. Összehasonlító források leírása

Az alábbi forrásokat használtam összehasonlító forrásként:

a) Más templomok processzionáléi

– St Pierre-aux-Monts:

1. Châlons-en-Champagne Bibliothèque Municipale 15 (16) (F-CECm 15) – XV. század¹
2. Châlons-en-Champagne Bibliothèque Municipale 16 (17) (F-CECm 16) – XVI. század²
vége
3. Châlons-en-Champagne Bibliothèque Municipale 18 (20) (F-CECm 18) – XVII. század³
4. Châlons-en-Champagne Bibliothèque Municipale 30 (32) (F-CECm 30) – XVI. század⁴

– Toussaint-en-l'Île:

5. Châlons-en-Champagne Bibliothèque Municipale 20 (22) (F-CECm 20) – XV. század
vége–XVI. század eleje⁵

b) A székesegyház kései processzionáléi

6. Châlons-en-Champagne Bibliothèque Municipale 362 (F-CECm 362) – 1755
7. Châlons-en-Champagne Bibliothèque Municipale 403 (F-CECm 403) – 1810⁶

c) A város templomainak közös processzionáléja a XVIII. századból

8. Châlons-en-Champagne Bibliothèque Municipale 404 (F-CECm 404) – XVIII. század,
„Processzionále, a Szent János, Szent Péter, Notre-Dame, Szent Alpinus, és a Szent Elaphius
templomok használatára, Virágvasárnap, Húsvét hete, Fehérvasárnap és Szent Márk
ünnepein”⁷

A bencés források nagy mértékben egybehangzóak kortól függetlenül, egyedül a 18-as számú kézirat mutat jelentős különbségeket. Az ágostonos apátság processzionáléja is különlegesen részletes, és sok szempontból eltér a bencésekétől.

A kései processzionálék nem szerepelnek a RISM-katalógusban, mivel már újkori kötetek, mégis középkori anyaguk és részletes processzió-leírásaik miatt érdemesek az

¹ Bencés kongregáció apátságából való XV. századi forrás. *Les manuscrits du processionnal* ed. Michel Huglo, RISM B XIV¹⁻² (München: G. Henle Verlag 1999, 2004). 46-47.

² *Les manuscrits du processionnal* ed. Michel Huglo, RISM B XIV¹⁻² (München: G. Henle Verlag, 1999, 2004). 47.

³ *Les manuscrits du processionnal* ed. Michel Huglo, RISM B XIV¹⁻² (München: G. Henle Verlag 1999, 2004). 48.

⁴ *Les manuscrits du processionnal* ed. Michel Huglo, RISM B XIV¹⁻² (München: G. Henle Verlag 1999, 2004). 50.

⁵ Ágostonos apátság processzionáléja. *Les manuscrits du processionnal* ed. Michel Huglo, RISM B XIV¹⁻² (München: G. Henle Verlag 1999, 2004). 48-49.

⁶ „à Châlons par un enfant de choeur”.

⁷ F-CECm 404; „Processionnal à l'usage des églises Saint Jean, Saint Pierre, Notre-Dame, Saint Alpin, et Saint Éloi de Châlons, pour le dimanche des Rameaux et la semaine de Pâques, le dimanche in albis, le jour de Saint-Marc”. Ez a forrás tanulmányunk szempontjából különösen figyelemre méltó, hiszen jelzi a város templomainak közös processziós gyakorlatát.

összehasonlításra. A város kültéri processziói kapcsán részletesen elemzem ezek összefüggéseit.

3. A város történeti-topográfiai leírása, processziós helyszínek

Châlons-en-Champagne püspöki székhely volt, melynek élén a püspök-gróf állt, aki szoros kapcsolatban volt a királyi házzal is. Ennek következtében jelentősége nagyobb volt egy egyszerű püspökségnél. Külön figyelemre méltó a város templomainak liturgikus együttműködése a nagyobb egyházi ünnepeken. Ezek a tények késztettek arra, hogy összehasonlító forrásokat keressék, amelyekkel együtt teljes képet kaphatunk a városi processziókról. A templomok egy részéből fennmaradtak processzionálék, a többről csak történeti források állnak rendelkezésre. A legalaposabb és legáttekintőbb leírásokat a város történeti-topográfiai fejlődéséről Jean-Pierre Ravaux írásaiból olvashatjuk, melyek nagy része a *Mémoires de la Société d'agriculture, commerce, sciences et arts du département de la Marne* folyóirat köteteiben jelent meg 1981 és 2008 között. A Bibliothèque Mazarine 541-es számú kézírata megírásának ideje sem elhanyagolható tény. Az 1544-es év fordulópont volt a város topográfiájának tekintetében. Az ellenséges csapatoktól való félelmükben maguk a chalons-iak gyűjtöttak fel három a városon kívül eső templomot: a Szent Sulpiciust, a Szent Memmiust és a Mindenszentek templomát, (a kódexben azonban mindhárom templom kiemelt processziós funkcióban szerepel).⁸ A székesegyházon belül a XVI. század ad otthont az oltárkapolnák építésének, ami magával vonhatta új ceremóniás könyvek megírását.⁹

4. A forrásban szereplő tételek rétegeinek elkülönítése

A processzionálékban szereplő tételeket több rétegre különíthetjük el. Egy részük valamilyen más műfajú könyvből (antifonále, graduále) átvett tétel processziós alkalmazásban, más részük pedig önálló processziós antifóna, himnusz vagy responzórium.

Az F-Pm 541 énektételeit is ezek alapján rétegeltem. A zsolozsmából átvett tételeket három közeli forrás adataival volt alkalmam összehasonlítani. Az F-Cm 38 (40) , a cambrai-i székesegyház XIII. századi antifonáléjának tételeivel, továbbá az F-Pn NAL 1535, a sens-i

⁸ Jean-Pierre Ravaux: *Châlons-en-Champagne. Panorama monumental et architectural* (Châlons: Contades, 1986), 43; Jean-Pierre Ravaux, „Histoire topographique de Châlons-sur-Marne”, in *Mémoire de SACSAM* XCV (1980) 62–63; C. Laplatte, „Châlons-sur-Marne” *Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastique* ed. Alfred Baudrillart, Albert de Meyer, Roger Aubert, (Paris: Letouzey et Ané, 1912-2009 etc.) volume 12. 1953. 306.

⁹ Jean-Pierre Ravaux: „Chapelles et locaux annexes de la cathédrale de Châlons-sur-Marne”, *Mémoires de la SACSAM* XCIV. (1979), 79.

katedrális XIII. századi antifonáléjával és az F-Pn lat 15181-15182 kódexpár, a párizsi Notre-Dame XIV. századi antifonáléjával. A cambrai-i kódexet alkalman nyílt facsimile formában megtekinteni, a másik két kódexhez forrásom a Cantus adatbázis volt. A zsolozsmából átvett tételek között feltűnő a responzóriumok nagy aránya az antifónákkal és himnuszokkal szemben (az Huglo által felállított csoportok közül a responzóriumos processzionálékban ezek hasonló számokkal szerepelnek),¹⁰ továbbá említésre méltók a verzusok nélkül használt responzóriumok is.

A forrás különlegessége, hogy a zsolozsmán kívül viszonylag sok tételt vesz át a graduáléból is, különösen Húsvét hetében. Mind a zsolozsmából, mind a miséből átvett tételeket összehasonlító táblázatokba foglaltam.

A zsolozsma-tételek nagy száma teszi lehetővé az egész egyházi év processziós anyaggal történő ellátását, ezzel együtt számtalan olyan tétellel is találkozunk, amely több ünnephez is kapcsolódik. Ezek áttekintését is táblázatos formában láthatjuk.

Fenti szűrések alapján érkezünk el az eredeti processziós tételekhez, melyek zenei szempontból lehetnek zsolozsma-antifóna szerkezetűek vagy nagyobb lélegzetű darabok.

5. Szentek - litániák, ünnepeiknél használt tételek

Különleges témakör a kódexben a szentek szerepeltetése és az ahhoz szorosan kapcsolódó litániák. Szenteket egyrészt a kódex sanctorále részében találunk, másrészt pedig a különböző litániákban. Táblázatokba foglaltuk az egyes litániákban és a sanctoraléban szereplő szenteket, és ez az összevetés érdekes tanulságokat hozott.

Jelen processzionále – a XVI. századi gyakorlattól eltérően – egyben szerepelteti a liturgikus év temporále és sanctorále részeit. Ennek következtében a szentek ünnepeit a kötetben elosztva találjuk. Az egyházi év nem minden időszakára ad processziókat a szentek ünnepeire, az adventi és a nagyböjti-húsvéti időszak szentjei háttérbe szorulnak, vagy egyáltalán nem jelennek meg. Ennek oka egyrészt a könyvműfaj szubjektív volta (nem a templom, hanem a kántor tulajdonában voltak), másrészt pedig valószínűleg az, hogy az említett időszakokban a temporále ünnepekhez kiemelt processziós ünneplés kapcsolódik, amely mellett a szentek ünnepei háttérbe szorulnak, és nem kapnak különösebb processziót. Kivétel ez alól Fülöp és Jakab ünnepe, pontosabban a húsvéti időbe eső szenteké, melyekhez egy közös responzórium társul, a kötet végén, függelékesen (*Virtute magna reddebant*).

¹⁰ *Les manuscrits du processionnal* ed. Michel Huglo, RISM B XIV¹⁻² (München: G. Henle Verlag 1999, 2004). 48*

A litániák nagy száma (11) jellemző a XVI. századra: ez az a kor, amikor sok új költött litánia születik. Az F-Pm 541 viszont nemcsak új, hanem kifejezetten ősi litánákat is tartalmaz: a *Dicamus omnes* (57v), *Miserere pater iuste* (63r) és a *Clamemus omnes* (65r), a gallikán liturgia maradványai, ezek azonban nem említenek konkrét szenteket, hanem különböző szándékokért és személyekért való könyörgések sorozatai. A többi litánia sem egyértelműen a sanctorale szentjeit követi, azzal megegyező sorozatot mindössze egy litánia ad: a 101v-n található, a város összes templomának részvételével tartott valamilyen szándékért könyörgő processzióban. A helyi szenteken túl az érseki fennhatóság (Reims) szentjei is megjelennek a litániákban.

6. A város közös processziói

Kivételessége a forrásnak, hogy a belső processziók leírása meglehetősen szűkszavú. Processziós helyszíneként mindössze a kolostor, a kápolna, a szent kereszt oltár és a kórus szerepel, továbbá kizárólag a nagycsütörtöki oltármosásnál említi a Szent Memmius oltárt is. Ezzel szemben lényegesen bővebben ír a kültéri processziókról.

A rendelkezésre álló források alapján a châlons-i templomok közös processziói a következők:

Virágvasárnap – 22r

Húsvét hetének processziói (hétfő – 43v, kedd – 46v, szerda – 47r, csütörtök – 47v)

Litania Maiore, azaz Szent Márk ünnepe – 48v

Rogáció 1. napja – 57v

Rogáció 2. napja – 59v

Rogáció 3. napja – 62v

Pünkösdhétfő és Pünkösöd kedde – 70v

Általános városi processzió (konkrét megjelölés nélkül) – 97v

Az egyes források különböző részletességgel tárgyalják a fenti processziókat, általánosságban elmondható azonban, hogy az F-Pm 541 leírásai a legrészletesebbek, a többi pedig fontos részletekkel egészíti ki azokat. A fenti listát végignézve, alapjában véve általánosan elterjedt processziós gyakorlat tanúi lehetünk, két ünnep azonban kivételes a chalons-i gyakorlatban. Az egyik a kötet végén található általános városi processzió, a másik pedig a Pünkösöd hétfőjén és keddjén zajló, a XIII. századtól a XIX. századig dokumentált ereklyés körmenet.

7. A kódex liturgiai és zenei sajátosságai

Ebben a fejezetben részletesen tárgyalom az egyes tételeket, tételcsoportokat a kódex sorrendjében haladva.

8. Összegzés

A Bibliothèque Mazarine 541-es számú kézírata, Châlons-en-Champagne XVI. századi processzionáléja anyagkezelésében a következő sajátosságokat mondhatja magáénak.

1. A XVI. századra jellemzően nagyarányú a zsolozsmából átvett tételek száma. Ezek többségében rezponzóriumok, valamivel kevesebb antifónát tartalmaz, és csekély számmal himnuszok is előfordulnak benne.
2. Különlegessége a forrásnak, hogy – a jelentős mennyiségű zsolozsma-tétel mellett – nagy számmal tartalmaz eredeti processziós tételeket, melyek a XVI. században már nem voltak jellemzőek a processziós gyakorlatra Európa más területein.
3. A zsolozsmából átvett tételeket több ünnepen is alkalmazza (ezekről a részletes táblázatot lásd a 4. fejezetben).
4. A processziós antifónákat, himnuszokat eredeti liturgikus helyükön túl áthelyezi más ünnepekre is.
5. Különlegessége a forrásnak a más templomokkal közösen tartott kültéri processziók részletes leírása, ezzel szemben viszont szűkszavúság jellemzi a rubrikákat a székesegyházon belül tartott ünnepélyes menetek leírása tekintetében.
6. Zenei anyagát tekintve szabadon kezeli a benne szereplő tételeket: a rezponzóriumok jelentős részének elhagyta verzusát, vándormelizmákat illeszt egyes tételekbe, szövegi-dallami betoldásokat alkalmaz egyes tételeknél (a 7. fejezetben részletezve).